

Den liberala autonomins förutsättningar

Moral är alltså snarare en fråga om känsla än om omdömen, även om denna känsla eller sinnesrörelse vanligen är så lugn och stilla att vi ofta förväxlar den med en idé, i enlighet med vårt vanliga sätt att uppfatta alla ting som starkt liknar varandra som ett och samma. DAVID HUME

1. INLEDNING

Liberalismen, med sitt ursprung i upplysningen, har kännetecknats av att den eftersträvar en beskrivning av den mänskliga naturen som harmonierar väl med vetenskapens rön. Perspektivet på människan som samhällsvarelse har alltid varit relativt optimistiskt inom liberal samhällsteori. Förnuftet förväntas ge oss en enastående potential. Genom ökat välstånd och utbildning anses människan kunna ”träda ur sin barndom” och på allvar göra bruk av sitt förnuft i syfte att bli herre över sig själv. Modern liberalism utmärks av sin strävan mot en sådan positiv frihet. Autonomi, eller självherravälde, är ett centralt värde inom liberal teori.

Men är ett sådant autonomiideal möjligt att förverkliga? Under senare år har moralpsykologisk forskning tagit en ny och emotionistisk vändning. Den nya forskningen ger starka skäl att betvivla förnuftets betydelse för moraliska omdömen.

En uppmärksammas forskare inom den nya moralpsykologin är Jonathan Haidt. Haidts psykologi är präglad av neurovetenskapliga och evolutionära perspektiv. I förgrunden står våra emotioner, inte förnuftet. I vissa delar kan man hävda att Haidt till stor del bekräftar David Humes emotionistiska moralteori (*sentimentalismen*). Haidts moralpsykologi brukar betecknas som *social intuitionism* (Haidt 2012, s. 48ff).

Inom utvecklingspsykologin har den kognitiva skolan, med prominenta företrädare som Jean Piaget och Lawrence Kohlberg givit stöd för liberalismens antaganden om människan som förnuftsväsen. Moraliska omdömen är enligt Kohlberg produkter av förnuftet. Genom en intentionell, kontextoberoende process konstruerar vi våra värdeomdömen. (Kohlberg, Levine och Hower 1983, s. 69). Kohlbergs och liberalismens rationalistiska bild av människans natur utmanas av Haidts intuitionism.

Syftet med föreliggande artikel är att närmare förstå på vilket sätt den sociala intuitionismen utmanar förverkligandet av liberal autonomi. Autonomi är ett ideal vars praktiska förverkligande är avhängigt människans psykologiska konstitution. Artikeln syftar inte till att övertyga läsaren om att Haidts teori är korrekt.

2. MÄNNISKAN – ETT RATIONALISERANDE DJUR

Haidt har utvecklat en metafor som åskådliggör förutsättningarna för rationalitet. Den tar sin utgångspunkt i hjärnans evolution. Kognitiva processer kan, enligt Haidt, beskrivas med hjälp av att vi föreställer oss en ryttare på en elefant. Elefanten ska representera de äldre delarna av vår hjärna, som vi i hög grad delar med många andra däggdjur. Det limbiska systemet utgör en väsentlig del av hjärnans äldre infrastruktur. Systemet i fråga är med och producerar våra emotioner och spelar en avgörande roll för hur vi intuitivt reagerar på yttre stimuli (Haidt 2012, s. 45).

Vidare står ryttaren som symbol för de nyare delarna av hjärnan, dvs. i synnerhet neocortex; de delar som skiljer oss en del från andra däggdjur. Ryttaren representerar förnuftet. Men för att kunna fatta rationella beslut krävs ett konstruktivt samspel mellan elefant och ryttare, dvs. mellan känsla och förnuft. Utvecklandet av neocortex möjliggjorde en slags ryttare, men det gjorde också att elefanten blev ”smartare” (Haidt 2006, s. 13).

Inte sällan spelar elefanten en mer central roll än vad ryttaren förstår. Ryttaren har en stark tendens att rättfärdiga beslut och handlingar som egentligen inte är produkter av förnuftet i snäv mening. Evolutionärt sett har ryttaren utvecklats för att ”tjäna” elefanten. Aristoteles är känd för att beskriva människan som ett ”rationellt djur”, men människan är enligt Haidt framför allt ”ett rationaliserande djur”, som i efterhand försöker rättfärdiga sitt handlande, sina tankar och sina beslut. Elefanten, med sin betydligt längre evolutionära historia, dominerar ofta sin ryttare på ett sätt som ryttaren inte inser (Haidt 2012, s. 44ff).

Hjärnan utför både automatiska och kontrollerade processer. Elefanten står för de automatiska och ryttaren för de kontrollerade. Flera kognitiva processer pågår parallellt. Vissa av dessa är kontrollerade och medvetna. Kontrollerade processer är språkberoende. Andra processer är automatiserade och okontrollerade. Vi är inte medvetna om dessa. Vårt förnuft försöker i efterhand rättfärdiga, bringa klarhet och ibland ”ta åt sig äran” (Haidt 2012, s. 46). Ryttaren blir en slags försvarsadvokat eller pressekreterare åt elefanten.

Haidt skiljer mellan att fälla omdömen och rättfärdiga omdömen. Han menar att moralomdömen baseras på intuition. Moraliska intuitioner kan sägas utgöra en form av kognition, men de är inte förnuftsbaserade

och kontrollerade. Intuitioner är automatiska och kommer först. Rytaren har ingen kontroll. Intuitioner ”orsakar” värdeomdömena. Moralska resonemang är en slags *post hoc*-konstruktion, dvs. resonemangen är ett sätt att i efterhand rättfärdiga våra intuitioner. Haidt skriver (min översättning): ”[N]är vi ställs inför ett socialt krav på ett verbalt rättfärdigande, blir man en försvarsadvokat som försöker att bygga upp ett försvar snarare än en domare som söker efter sanning”¹ (Haidt 2001, s. 814). Resonemangen är ofta utformade på ett sätt som gör dem effektiva som medel för att påverka intuitioner (och därmed moralomdömen) hos andra individer. Ett intuitivt system illustreras i figur 1 och jämförs med ett resonerande system:

FIGUR 1²

Ett intuitivt system	Ett resonerande system
Snabbt och kräver ingen ansträngning	Långsamt och kräver ansträngning
Bearbetningen är oavsiktlig och automatisk	Bearbetningen är avsiktlig och kontrollerbar
Bearbetningen är otillgänglig för medvetendet, endast resultaten medvetandegörs	Bearbetningen är medvetet tillgänglig och synlig
Kräver inte uppmärksamhet eller koncentration	Kräver uppmärksamhet och koncentration; resurser som är begränsade
Parallell distribution av bearbetningen	Seriell bearbetning
Gemensamt för alla däggdjur	Unikt för människor över 2 års ålder
Kontextberoende	Kontextoberoende
Plattformsberoende (beror på kroppen och hjärnan som rymmer den)	Plattformsberoende (processen kan ”transporteras” till en regelföljande organism eller maskin)

Den sociala intuitionismen understryker betydelsen av den sociala kontexten, inte för att privat moralkognition inte skulle kunna påverka våra omdömen, utan för att tydliggöra hur viktigt det sociala sammanhanget är. Vi påverkas mycket av individer och grupper som har liknade intuitioner och tenderar att dela de uppfattningar som kommer från personer vi uppskattar i övrigt. Moralomdömen växer fram i en komplex social kontext. Moralen fyller en viktig social funktion och hur vi positionerar oss i olika förhållanden får konsekvenser för vår status och roll i gruppen.

¹”[W]hen faced with a social demand for a verbal justification, one becomes a lawyer trying to build a case rather than a judge searching for the truth.”

²Haidt 2001, s. 818.

Haidt beskriver ofta moralen som en ”lagsport”. Människan är en ultrasocial art³ (Haidt 2006, s. 47).

Vår förmåga att resonera har, enligt Haidt, inte utvecklats i syfte att finna sanning. Vi tror i regel på det mesta som ger stöd för de föreställningar och värderingar som finns i just vårt ”lag” (Haidt 2012, s. 71). Våra preferenser är inte heller något vi rationellt väljer. Våra intuitioner formas genom vår sociala interaktion i en viss miljö. Inte sällan har vi motstridiga preferenser och intuitioner som ”företräder” olika sidor av jaget.

Något som gör ”elefant/ryttare”-analogin begränsad är att vi egentligen har att göra med en elefant som ibland bär på motstridiga preferenser (vilket också ofta förbryllar ryttaren). Hjalmar Söderberg lyckas sammanfatta det hela väl i den berömda strofen: ”Jag vill så mycket som jag inte skulle vilja att jag ville.” Ryttaren ställer dessutom till det för elefanten ibland genom att ryttaren drar slutsatser (ofta kloka) om olika förväntade konsekvenser. Elefantens preferenser ställs mot varandra och det är ibland svårt att avgöra vilken preferens som är starkast.

Den moraliska mångfald vi ser när vi jämför moralen i olika kulturer och epoker är påtaglig, men variationen är, enligt Haidt, inte arbiträr. Sex fundament med olika evolutionära utvecklingslinjer ligger enligt Haidt till grund för all den moraliska mångfald som människan utvecklat. Människan kan, enligt Haidt, sägas vara utrustad med ett moraliskt ”mixerbord” med sex kanaler. Kanalerna justeras genom våra erfarenheter, men det finns ett slags ”fabriksinställning” som är genetiskt betingad (alltså en medfödd förprogrammering). Sociala och kulturella faktorer spelar naturligtvis en väsentlig roll för ”inställningarna”. Justeringar görs hela tiden, men vissa kanaler är mer dominanta än andra och varje individ har sin någorlunda unika moraliska profil (Haidt 2009, s. 1030ff).

3. SOCIAL INTUITIONISM I PRAKTIKEN

För att konkretisera vad Haidts moralpsykologi säger om förutsättningarna för politisk och moralisk reflektion och diskussion, utgår jag från ett exempel.

Ponera att vi har två väljare A och B. Som kloka demokratiska medborgare försöker de bilda sig en uppfattning om förslagen hos de olika kandidaterna i valet. Efter att ha tagit del av en TV-sänd utfrågning av de olika partiföreträdarna, ställer B följande fråga till A: *Vad anser du om förslag X?* A får först en intuition, dvs. en emotionell respons, och faller sedan ett värdeomdöme. Därefter försöker A motivera varför förslaget är positivt.

³Haidts intuitionism skiljer sig betänkligt från Kohlbergs kognitivism, som bär starka drag av ett ”resonerande system”.

Anta att förslaget handlar om att höja alkoholskatten. A får i detta fall en negativ intuition och faller värdeomdömet att en sådan skattehöjning är orättvis. Därefter säger A att skattehöjningen kommer att drabba konsumenterna. A:s värdeomdöme och resonemang föder i sin tur en intuition hos B som därefter faller ett positivt omdöme om skattehöjningen. Han säger sedan att det är bra med en höjd skatt, eftersom den skulle motverka alkoholkonsumtionen. B:s resonemang väcker en ny intuition hos A som därefter faller värdeomdömet att en minskning av alkoholkonsumtionen förvisso är bra, men att även de konsumenter som inhandlar alkohol sällan riskerar att drabbas om alkoholskatten höjs osv. Om A och B väljer att försöka hänvisa till olika fakta om alkoholskador, skatters effekter på medborgarnas beteende etc. så kommer deras intuitioner att försvagas eller förstärkas. Värdeomdömena kommer eventuellt att preciseras och modifieras i förhållande till de stimuli som den sociala situationen innefattar.

Det jag försökt illustrera är att intuitioner, enligt Haidt, spelar en avgörande roll när vi faller värdeomdömen. Intuitioner genererar värdeomdömen. Resonemangen som sedan följer är en slags *post hoc*-konstruktion, dvs. resonemangen är ett sätt att i efterhand rättfärdiga våra värdeomdömen. I ett socialt komplext sammanhang bombarderas vi med intryck som utlöser reaktioner i vårt automatiserade intuitiva system. För att återknyta till "elefant-ryttar"-metaforen kan man säga att elefanten lägger grunden för våra värdeomdömen och ryttaren försöker sedan rättfärdiga dem och ge sken av att värdeomdömena är en renodlad produkt av medveten kontrollerad kognition.

4. ÄR AUTONOMI MÖJLIG?

Inom samtida liberal politisk teori är autonomi ett centralt normativt ideal. Autonomi har definierats på otaliga sätt. I detta sammanhang eftersträvas en definition som är vid i den meningen att den inbegriper vad som är essentiell i de flesta autonomibegrepp. Med viss hänvisning till statsvetaren Mats Lundström (och indirekt Jon Elster), hoppas jag kunna hitta en adekvat definition.

Autonomi handlar på en basal nivå om individens möjlighet att "vara sin egen herre". Individens preferenser och ideal skall vara produkter av den egna tankekraften. Den sociala kontexten ska inte direkt eller indirekt forma individens beslut och värderingar. Hennes liv skall genomgående präglas av självstyre (Berlin 1984, s. 142f).

Att vara autonom kan förstås i termer av rationalitet och förutsättningarna för olika val. Rationalitet kan definieras på olika sätt. För att åskådliggöra vad som skiljer de två mest använda rationalitetsbegreppen kan man som Lundström skilja mellan olika val:

- (1) Val av norm
- (2) Val av mål för handling
- (3) Val av handlingar

Enligt gängse definition av rationalitet, som bl.a. förekommer inom nationalekonomin, är aktören rationell när hon har förmågan att maximera förväntad nytta. En sådan förståelse av rationalitet återfinns hos Hume. Endast valet av *medel* kan väljas rationellt. *Målet* kan däremot inte vara föremål för ett rationellt val. I sammanhanget åsyftas *genuina* eller *fundamentala* mål dvs. mål som är självändamål. Att vara förnuftig i fråga om *instrumentella* mål är fullt möjligt. Det handlar inte heller om de val av mål som utgår från eller förutsätter en specifik moralisk eller politisk ”matris”. Att exempelvis se vilka mål som är rimliga med utgångspunkt i utilitarismen är fullt möjligt. Sådan rationalitet är väl förenlig med det tunna rationalitetsbegreppet och Haidts moralpsykologi. Hume ansåg att man är rationell om man har förmågan att dra slutsatser om hur man maximerar den förväntade nyttan. Vi har att göra med ”tunn” rationalitet, som enbart inbegriper val av handling (eller medel) (Lundström 1993, s. 23).

Kant lät formulera ett mer substantiellt eller ”brett” rationalitetsbegrepp. Autonomi har en intim koppling till Kants rationalitetsbegrepp. När aktören är autonom (dvs. när hennes preferenser och normer är produkter av den egna tankekraften) då kan hon också sägas ha möjlighet att vara rationell. Autonomi innefattar substantiell rationalitet. Aktören kan vara rationell ifråga om både självändamål och medel för att förverkliga dessa. Lundström skriver: ”Autonomi förutsätter inte bara frihet från tvång, utan även en ’inre’ frihet; en förmåga att välja och handla utifrån en informerad verklighetsuppfattning och genomtänkt övertygelse om vad som är rätt och fel” (ibid., s. 212).

Att många anser att autonomi är eftersträvsvärt är en sak, men är den överhuvudtaget möjlig att förverkliga? Haidt skulle inte ha invändningar mot att vi kan ha en mer eller mindre väl ”informerad verklighetsuppfattning”. Att ryttaren kan konkretisera olika handlingsalternativ och att detta påverkar elefanten är således koherent med Haidts teori. Betydelsefull är också den sociala omgivningens ”ryttare” (och ”elefanter”) för forandet av individens intuitioner. Ryttaren kan således i någon utsträckning reflektera över sina preferenser och värdeomdömen.

Vad Haidt däremot skulle sätta frågetecken för är huruvida vi i snäv och strikt mening kan ha en ”genomtänkt övertygelse om vad som är rätt och fel”. Om värdeomdömen ger uttryck för preferenser som vilar på intuitioner, som Haidt hävdar, verkar förutsättningarna för ”genomtänkta övertygelser” om rätt och fel tämligen begränsade.

Först och främst är det svårt att hävda att intuitionsbaserade värde-

omdömen är genomtänkta övertygelser (eller ens övertygelser i någon teknisk mening överhuvudtaget). Intuitioner är produkter av både biologiska och sociala omständigheter och processer. Intuitioner är inte resultatet av medveten kontrollerad eller logisk reflektion (Haidt 2001, s. 818). I vilken utsträckning vi rationellt kan påverka och välja våra värdeomdömen är, som jag ser det, avgörande för om autonomi i praktiken är möjlig. Autonomi förutsätter att ryttaren kan övertyga elefanten med förnuftsargument, inte bara påverka i någon vag psykologisk mening.

Om elefanten är ansvarig för våra intuitioner baserade värdeomdömen, kan ryttaren endast välja ”medel”, inte ”mål”. Moraliska omdömen är till syvende og sist inte en produkt av vårt förnuft, även om förnuftet finns med i processen. Haidt landar i konklusioner som tangerar Humes moralfilosofi:

Och eftersom resonemanget inte är källan varifrån de tvistande härleder sina lärosatser, är det förgäves att förvänta sig att någon logik, som inte talar till känslorna, någonsin kommer att engagera honom att omfamna sundare principer.⁴

Personen P kan således inte rationellt välja vad P anser vara gott. P kan inte rationellt välja sina preferenser, som kommer till uttryck i P:s intuitioner. Ställd inför olika alternativ om vad som bör anses gott kommer P att lyda sin intuition i den sociala kontexten.

När P står inför olika politiska alternativ i ett demokratiskt val, kommer P:s intuitioner att spela en väsentlig roll. P kan inte välja sina genuina preferenser rationellt. P kan däremot anpassa förverkligandet av dem till vissa realpolitiska omständigheter och reflektera över dem instrumentellt. Genom att ha en mer fullständig bild av de politiska alternativen kan P kalkylera instrumentellt och få en mer upplyst bild av de realpolitiska förutsättningarna. Någon kunskap om vad som i genuin mening är bättre eller sämre i en ickeinstrumentell mening är emellertid ej möjlig. P:s intuitioner kan inte vara mer eller mindre välgrundade i någon substantiell mening. Deliberation i fråga om genuina mål kan ej uppnås.⁵

Kanske finns det en invändning mot Haidt. Kan man inte tänka sig

⁴Min översättning av: ”And as reasoning is not the source whence either disputant derives his tenets, it is in vain to expect that any logic, which speaks not to the affections, will ever engage him to embrace sounder principles.” (Hume 1948, s.175.)

⁵Haidts antaganden är alltså fullkomligt kompatibla med att vi utifrån vissa normativa principer eller system kan dra rationella slutsatser om vilka handlingar som är önskvärda inom de givna normativa ramarna. Att dra slutsatser om vad exempelvis utilitarismen skulle föreskriva i en viss situation är således fullt möjligt. Att däremot göra genuina (inte instrumentella) rationella val av normativa principer eller system är inte möjligt.

att personen P vid tidpunkten T får positiva intuitioner inför ett normativt system. Därefter försöker P att orientera sig moraliskt och politiskt genom att tillämpa systemet så konsekvent som möjligt. P utgår således från det normativa systemet, inte sina intuitioner. Invändningen är inte särskilt framgångsrik. Valet av system bygger trots allt på intuition, inte deliberation. Haidt skulle sannolikt hävda att P kommer att fortsätta tillämpa systemet så länge de står i samklang med intuitionerna. Om P en dag får mycket negativa intuitioner vid tillämpningen av systemet på ett enskilt område eller en specifik fråga, så skulle P sannolikt ge upp eller modifiera sitt system. Intuitionerna skulle således fortsätta att forma P:s ”ställningstaganden”.

Men kan man inte tänka sig att P fortsätter att klamra sig fast vid sitt system? Det kan man nog tänka sig, men gissningsvis skulle Haidt hävda att P har en motstridig intuition som får P att klamra sig fast. Som individer är vi komplexa och våra intuitioner är ofta motstridiga. Om våra moraliska intuitioner dessutom utgår från sex olika källor (eller emotiva system) kommer vår förmåga att resonera opartiskt och obehindrat att grusas ytterliggare. Risken för motstridiga preferenser är stor. Skälet till varför P ger upp principer är som sagt att ett annat intuitivt system i hjärnan har kickat igång, inte att P genom förnuftsresonemang har nått nya moraliska slutsatser.

Avslutningsvis är det inte alls självklart vilken värdesemantisk teori som harmonierar mest väl med Haidts moralpsykologi. Ingen teori är självskriven. Men den teori som är mest plausibel är nog emotivismen. Värdeomdömen saknar ju, enligt Haidt, kognitivt innehåll (i snäv mening). De uttrycker vår attityd till något. Värdeomdömen innefattar inte någon trosföreställning och uttrycker inte kunskap. Om allt detta stämmer är det svårt att se att genuina värdesatser har sanningsvärde överhuvudtaget.

Förutsättningarna för liberal emancipation och deliberativt meningsutbyte har moralpsykologiskt sett dystra villkor, om Haidts teorier stämmer.

5. SLUTSATS

Den *breda* (eller substantiella) autonomi som vi finner inom liberal normativ teori ter sig svåruppnåelig, om den sociala intuitionismen är riktig. Haidt anser att vi kan tala om moralisk kognition, men det är huvudsakligen inte en medveten kontrollerad rationell process vi har att göra med. Våra värdeomdömen är en funktion av våra intuitioner. Intuitionerna vilar på åtminstone sex olika neurobiologiska moduler, som finjusteras och modifieras i kontakt med den sociala omgivningens stimuli. Autonomi i moralfrågor i någon mer vedertagen mening är inte möjlig.

Om man skulle definiera autonomi i en svagare mening, exempelvis som förmågan att kunna påverka (dock endast i vag psykologisk mening) och i någon utsträckning reflektera över sina preferenser uppstår ingen konflikt med Haidts psykologi. Det är först när autonomi beskrivs som att kunna ”ha genomtänkta övertygelser” i moralfrågor, som bekymmer uppstår. Intuitioner är som sagt inte genomtänkta övertygelser. Förutsett att den sociala intuitionismen är riktig har moderna liberaler skäl att ifrågasätta autonomi som ett realistiskt ideal.

REFERENSER

- Berlin, Isaiah. 1984. *Fyra essäer om frihet*. Övers. Torkel Franzén. Stockholm: Ratio.
- Graham, J., J. Haidt, B. A. Nosek. 2009. ”Liberals and Conservatives Rely on Different Sets of Moral Foundations”. *Journal of Personality and Social Psychology* 96, no. 5, 1029–46.
- Haidt, Jonathan. 2001. ”The Emotional dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgement”. *Psychological Review* 108, no. 4, 814–34.
- Haidt, Jonathan. 2006. *The Happiness Hypothesis: Finding Modern Truth in Ancient Wisdom*. New York: Basic Books.
- Haidt, Jonathan. 2007. ”Moral Psychology and the Misunderstanding of Religion”, 22/9, http://www.edge.org/3rd_culture/haidt07/haidt07_index.html (2012-04-24)
- Haidt, Jonathan. 2012. *The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon Books.
- Hume, David. 1948. *Moral and Political Philosophy*. New York: Hafner Press.
- Hume, David. 2004. *En avhandling om den mänskliga naturen*, Bok 3, *Om moralen*. Övers. Jim Jakobsson. Stockholm: Thales.
- Kohlberg, L., C. Levine, A. Hewer. 1983. *Moral Stages: A Current Formulation and a Response to Critics*. Basel: Karger.
- Lundström, Mats. 1993. *Politikens moraliska rum: En studie av F. A. Hayeks politiska filosofi*. Stockholm: Almqvist & Wicksell.